

ILUMINISM ȘI MODERNISM ÎN POLITICA SOCIAL-ECONOMICĂ A UNOR DOMNITORI FANARIOȚI DIN VEACUL AL XVIII-LEA

. MATEI D. VLAD

După cum este îndeobște cunoscut, încercarea lui Dimitrie Cantemir de a restabili independența Moldovei, cu ajutorul lui Petru cel Mare, a eșuat în urma înfringerii forțelor aliate moldo-rusești la Stănilești pe Prut (18—22 iulie 1711). Pentru a preîntîmpina repetarea unor asemenea tentative, autoritatea suzerană — Imperiul otoman — a decis ca, pe viitor, domnitorii țării să nu mai fie aleși dintre principii pămînteni, ci dintre dregătorii greci de la Poartă, originari din cartierul Fanar al Constantinopolului. Astfel, în noiembrie 1711 a sosit la Iași, ca domn al țării, Nicolae Mavrocordat.

Patru ani mai târziu, Poarta a decis adoptarea unei măsuri similare și în Țara Românească. În decembrie 1715, Ștefan Cantacuzino a fost mazilit și în locul său pe tronul de la București a urcat (din ianuarie 1716) același Nicolae Mavrocordat, care domnise pînă atunci în Moldova.

Așadar, în ambele Principate dunărene, domniile fanariote — care vreme de mai bine de un secol, pînă la revoluția condusă de Tudor Vladimirescu, aveau să constituie formula politică de guvernare în țările române — au fost inaugurate de una și aceeași persoană. Istoriografia a acediat aceste date — 1711 și, respectiv, 1716 — drept început al domniilor fanariote, deși înaintea lui Nicolae Mavrocordat conduseseră și alți voievozi de origine greacă.¹

Fără îndoială, răstimpul celor 110 ani de domnii fanariote a marcat o limitare a autonomiei țărilor române, o accentuare a exploatații economice a maselor (fiecare domn era interesat să obțină profituri cît mai mari în perioada sa de guvernare) și o întărire a suzeranității otomane asupra Moldovei și Țării Românești, cu toate consecințele ce au decurs din această situație: îngrădirea comerțului și a meșteșugurilor, lentă evoluție socială. Nu toate domniile fanariote s-au înscris însă în această linie generală de evoluție. Au fost și guvernări, care — așa cum au subliniat recente cercetări² — au urmat o politică adaptată realităților româ-

¹ Pentru începutul domniilor fanariote și în ce măsură acestea au determinat o schimbare fundamentală în evoluția societății românești, vezi Florin Constantiniu, *Constantin Mavrocordat*, Edit. militară, București, 1985, p. 19—54; Vezi și opinia lui Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI—XVIII*, Edit. Academiei, București, 1983, p. 215—217.

² Florin Constantiniu, *Op. cit.*, passim; Vezi și Matei D. Vlad, *Locul lui Constantin Mavrocordat în istoria românilor din secolul al XVIII-lea*, în „Revista de istorie”, nr. 3, XXXVII (1984), p. 241—258; idem, *Politica internă și externă a domnitorului Grigore al II-lea Ghica*, în „Revista de istorie”, nr. 10, XXXVIII (1985), p. 987—1003; idem, *Politica domnitorului Alexandru Ipsilanti de încurajare a învățămîntului*, în „Studii și articole de istorie”, vol. XLV—XLVI, București, 1982, p. 231—244.

nești. Este tocmai ceea ce unii dintre domnitorii din secolul al XVIII-lea — Nicolae și Constantin Mavrocordat, Grigore al II-lea Ghica, Grigore al III-lea Ghica, Alexandru Ipsilanti ș.a. — au înțeles, acționând pentru aplicarea în viață a tendințelor firești ale societății din țările noastre. Domnind în ambele Principate de la sud și est de Carpați, acești voievozi au sesizat aspirațiile românilor spre unitate și independență³. Totodată, animați de ideile iluministe și moderniste ale vremii, de noile principii ce își făceau loc în mentalitatea epocii, ei și-au dat seama că, prin concordanța dintre acțiunile lor și interesele țării peste care guvernau, pot să contribuie la transformarea societății românești în conformitate cu nivelul atins în acea vreme de forțele de producție. Două sint trăsăturile principale în politica reformatoare a unor domnitori iluminiști din veacul al XVIII-lea. Prima vizează *caracterul unitar al măsurilor luate de ei în ambele Principate* — efect al unității evidente de neam, limbă, organizare și stadiu de dezvoltare al Moldovei și Țării Românești; cea de-a doua caracteristică o constituie *continuarea unui șir de reforme așa cum fuseseră inițiate de voievozii păminteni* — ceea ce confirmă observația că domniile fanariote nu au constituit o ruptură în evoluția economică și socială a Principatelor românești extracarpătice⁴.

Una din măsurile luate de domnitorii din veacul al XVIII-lea, în spiritul iluminismului, a fost refacerea potențialului demografic al celor două Principate dunărene, potențial diminuat considerabil în această vreme ca urmare, între altele, a faptului că atât Moldova cit și Țara Românească au constituit, deseori, principalul teatru de operații militare dintre Rusia, Austria și Turcia⁵. Astfel, din pricină că atât a doua domnie din Moldova (1711—1715), cât și a doua domnie în Țara Românească (1719—1730) surveneau după două pustiitoare războaie, Nicolae Mavrocordat a inițiat măsuri menite să ducă la repopularea satelor „sparte” (abandonate) de locuitori. Într-adevăr, când el a revenit pentru a doua oară în scaunul de la Iași, a găsit în Moldova o situație demografică precară, consecința războiului ruso-turc din 1711, desfășurat în mare parte pe pământ românesc. Într-o scrisoare către patriarhul Hrisant Notara (de la sfârșitul anului 1711), voievodul descria aspectul dezolant al satelor cu „casele... lipsite de locuitori, pe altele nimicite prin foc și sabie și prefăcute în cenușă”, încât țara întreagă era „slutită și întristată, urmînd multă pustiire locuitorilor ei celor mulți”. Starea aceasta a Moldovei l-a afectat, se pare, puternic, fiind — după cum ni se destăinuie — „până în fundul inimii... sfășioți și deodată scăldați în lacrimi” (s.n.)⁶. Din *Cronica Ghiculeștilor* aflăm că „Nicolae vodă s-a silit mult pentru liberarea bărbatilor, femeilor și copiilor din robie”, obținînd și un firman împărătesc pentru slobozirea celor ce fuseseră luați în captivitate de către tătari. Mulți dintre aceștia — precizează același izvor — erau aduși „în fiecare zi înaintea lui Nicolae-vodă”.

³ Cf. Matei D. Vlad, *Succesori ai lui Mihai Viteazul în fruntea luptei poporului român pentru unitate politică (1601—1821)*, în volumul: „60 de ani de la făurirea statului național unitar român”, București, 1978, p. 35—51.

⁴ Florin Constantiniu, *Op. cit.*, p. 20.

⁵ Cf. Veniamin Ciobanu, *La granița a trei imperii*, Edit. Junimea, Iași, 1985.

⁶ N. Iorga, *Scrisori de boieri. Scrisori de domni*, ed. a II-a, Vălenii de Munte, 1925, p. 303—304.

care, văzându-i goi, porunceă să li se facă haine, iar celor căsătoriți le dădea cărți de milă, ca să fie scutiți de dări și să nu aibă nici o supărare" (s.n.)⁷.

Acțiuni similare a întreprins Nicolae Mavrocordat și în Țara Românească, îndeosebi în timpul celei de a doua domnii (1719—1730), deoarece și aici, în timpul războiului austro-turc din 1716—1718, țara fusese — scrie Mitrofan Grigoras — „împrăștiată și rămăsese fără locuitori”⁸. Nu este mai puțin adevărat că și alte cauze, cum au fost epidemiile de ciumă, invaziile lăcustelor, seceta și foametea, războiul purtat pe teritoriul țării, robirile făcute cu acest prilej, au contribuit într-o măsură importantă la accentuarea depresiunii demografice. În vederea îndreptării situației, el a emis mai multe hrisoave de repopulare, cum au fost cele din 3 mai 1719 și 9 februarie 1723, în temeiul cărora cei care reveneau în satele din care plecaseră li se promitea că „își vor da dăjdile foarte ușor după puțința lor”⁹ (s.n.). De altminteri, numeroase alte izvoare arată că măsurile de repopulare întreprinse de Nicolae Mavrocordat au fost încununate de succese notabile. Așa se explică și ecurile pe care această politică a lăsat-o în izvoare încă din vremea sa și care s-au păstrat apoi în tot cursul veacului al XVIII-lea.

Politica demografică aplicată de primul domnitor fanariot, a fost continuată și de Grigore al II-lea Ghica în timpul celor două decenii de guvernare în Principatele dunărene. Astfel, menționând măsurile de repopulare luate pentru Moldova, *Cronica Ghiculeștilor* apreciază că Grigore vodă a reușit „să atragă în țară cea mai mare parte din poporul fugit cu mulți ani în urmă spre malurile Dunării și astfel s-au strîns mulți oameni în țară”¹⁰. El a făcut, de asemenea, o seamă de înlesniri, în sprijinul numeroșilor români ardeleni și dobrogeni, care, nevoiți să-și părăsească locurile natale, ca urmare a opresiunii sociale și naționale la care erau supuși, se stabileau în Moldova și Țara Românească. La 14 mai 1750, a emis un hrisov prin care se adresa „tuturor ungurenilor [transilvănenilor] rumâni, celor streini și celor ce să vor fi înstreinat din pămîntul țării mai denainte și vor vrea să vie să sălășluiască în pămîntul țării”¹¹ (s.n.), adică în Țara Românească. Hrisoave similare a dat Grigore Ghica și la 14 septembrie 1728 (Moldova), 1 mai 1734 (Țara Românească), 1 martie 1740 și 20 aprilie 1741 (Moldova)¹². Toate aceste acte au avut darul să readucă în satele lor de baștină pe locuitorii refugiați în timpul atacurilor tătare sau în vremea războiului ruso-austro-turc dintre anii 1735—1739. Chemările sale au avut un larg ecou mai cu seamă în rîndul țărănilor și păstorilor români din Transilvania. Pentru aceștia din urmă, cum erau, de pildă, birsenii „așezați aici în țeară, la Putna și la Bacău”, Grigore Ghica a

⁷ *Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695—1754*, ed. Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, Edit. Academiei, București, 1965, p. 139. (În continuare: *Cronica Ghiculeștilor...*).

⁸ D. Russo, *Studii istorice greco-române. Opere postume*, tomul II, București, 1939, p. 449.

⁹ Cf. Matei D. Vlad, „Ruptoarea”, o instituție caracteristică regimului fiscal al satelor de colonizare din Țara Românească și Moldova (secolele XVII—XVIII), în „Revista arhivelor”, nr. 2, XII (1969), p. 79—80.

¹⁰ *Cronica Ghiculeștilor...*, p. 363.

¹¹ *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea, Țara Românească*, vol. I, Edit. Academiei, București, 1961, p. 493 (în continuare culegerea apare citată: D.R.A.).

¹² Apud Matei D. Vlad, *Colonizarea rurală în Țara Românească și Moldova (secolele XV—XVIII)*, Edit. Academiei, București, 1973, p. 106, 97, 149—150 și 101.

dispus, prin hrisovul de la 1 martie 1740, să fie scutiți de o seamă de dări și să dea în vistieria țării doar „3000 lei vechi... și acești bani să-i dea pe 4 civerturi [sferturi]”¹³.

După știrile furnizate de majoritatea izvoarelor, problema procurării brațelor de muncă pentru agricultură, specifică curentului fiziocratic, devenise extrem de acută la mijlocul secolului al XVIII-lea. Din această cauză, domnia țintește atât la recuperarea elementelor fugare românești, cât și la atragerea elementelor străine. Așa, de pildă, prin hrisovul din 28 ianuarie 1745, Constantin Mavrocordat cerea ca „fieștecarele din streini, făr' de nici un fel de sfiială”, să vină în Țara Românească. Domnia îi încredința că, odată sosiți, ei vor fi „păziți cu dreplate și apărați de toate strîmbătățile și supărările”¹⁴ (s.n.). Un caracter mult mai general îl au însă hrisoavele lui Constantin Mavrocordat din 26 octombrie 1745¹⁵ și cel din 1 martie 1746, acesta din urmă fiind emis cu scopul „să tragă și să adune pe toți fiii patriei cei risipiți din pămîntul lor” (s.n.)¹⁶.

A doua jumătate a secolului al XVIII-lea, îndeosebi ultimele trei decenii, a reprezentat o perioadă de adînci prefaceri economice și sociale, în care Principatele dunărene au venit tot mai intens în contact cu ideile reformatoare ale iluminismului și modernismului european, cînd „duhul franțozesc” — cum i se spunea acestui nou fel de a gîndi societatea și relațiile ei — cîștiga tot mai mult teren. De aceea nu este de mirare faptul că Alexandru Ipsilanti, admirator al luminiștilor și raționaliștilor din veacul XVIII, care îi citea cu pasiune pe Voltaire și Montesquieu, a dus, la rîndu-i, o politică de refacere a potențialului demografic. Nu trebuie să uităm că prima înscăunare a lui Ipsilanti pe tronul de la București, s-a produs în anul încheierii unui nou război ruso-turc, cel din 1768—1774, care avusese, de asemenea, consecințe grave asupra stabilității demografice a țării. Și de data aceasta, mulți țărani au fost obligați să-și părăsească gospodăriile, deoarece atât Moldova cât și Țara Românească constituiseră principalul teatru de operații. Faptul avea repercusiuni, în primul rînd, asupra producției agrare. De aceea, atenția domnitorului s-a îndreptat cu precădere spre măsuri menite să asigure redresarea economică, urmărind să-i readucă „pre toți cei înstreinați la urma lor și la lăcuința pămîntului”¹⁷ (s.n.). În acest scop, domnul a dat o serie de hrisoave (24 aprilie și 15 mai 1775, apoi 31 iulie 1779) prin care a acordat diferite avantaje și scutiri de dări celor ce s-ar fi înapoiat¹⁸. Apelurile lui Alexandru Ipsilanti au avut ecou nu numai printre sătenii ce se refugiaseră în timpul războiului ruso-turc și care acum s-au reîntors la vetrele lor strămoșești, ci și în rîndul multor țărani și păstori români din Transilvania, care, din cauza exploatării duble la care erau supuși, au trecut Carpații și s-au stabilit la frații lor din Țara Românească. Numărul mare al românilor „ungureni” (cum li se spunea celor veniți din Transilvania) l-a determinat pe domn să întemeieze, în 1776, două „isprăvnicate de ungureni” în Țara Românească¹⁹.

¹³ D.R.A., vol. II, Moldova, Edit. Academiei, București, 1966, p. 210.

¹⁴ D.R.A., vol. I, Țara Românească, p. 425.

¹⁵ *Ibidem*, p. 447—448.

¹⁶ *Ibidem*, p. 453—454.

¹⁷ *Ibidem*, p. 655.

¹⁸ Vezi Matei D. Vlad, *Colonizarea rurală...*, p. 84—85.

¹⁹ G. D. Iscru, „Un dregător mai puțin cunoscut: ispravnicul de „ungureni” în Țara Românească, în „Revista arhivelor”, nr. 1, XI (1968), p. 35—43.

prima variantă toate numele sînt locale și respectă sistemul de filiație de tip indigen, în vreme ce în 152 garanții pactului au adoptat deja sistemul *tria nomina*, deși unul dintre ei mai păstrează un *cognomen* autohton. Conservatorismul în materie de onomastică este o caracteristică a mediilor rurale, între care pot fi citate, populația din două *conventus* ale Callaeciei: Braga și Chaves⁷⁵. La Conimbriga se constată aceeași diferență notabilă între tipul de onomastică de pe inscripțiile lapidare și cele de pe ceramică.⁷⁶

În ciuda acestei tenacități, important este faptul că, pe durată și parcurgînd perioade de accelerare, rezultatul final a fost și asimilarea categoriilor sociale mai conservatoare, chiar dacă intențiile Romei nu au fost acelea de a le romaniza cu orice preț.

Sectorul cel mai conservator rămîne acela al religiei și al practicilor funerare.

Este necesar să se facă precizarea că nu este o operație comodă distingerea a ceea ce este substrat local preluat sau nu în *interpretatio romana*. Faptului că, adeseori asimilarea unor tradiții străine este greu de sesizat sau chiar imperceptibilă, i se adaugă împrejurarea că totalitatea societăților *neliterate* încorporate în imperiu, nu ne-au lăsat decît slabe indicii privind numele, sfera și atributele divinităților locale. Accesul nostru la acest ansamblu de credințe religioase și nume divine este mediat de religia romană. În cazul Hispaniei, de exemplu, nu am ști nimic despre panteonul local, dacă acesta nu ni s-ar fi transmis fie în *transcriptia* latină a numelui, fie prin asocierea unor divinități locale cu o divinitate clasică, fie prin eliminarea divinității locale de o divinitate clasică, dar nu în mod automat, ci în funcție de o selecție care corespundea mai bine fondului gîndirii religioase autohtone⁷⁷. Numai așa se explică predilecția celților din Gallia pentru Mercur⁷⁸ a asturilor și callaecilor pentru Jupiter, Lari⁷⁹, a moesilor pentru Diana și Sylvanus⁸⁰ etc. Dificultățile, în acest compartiment al cercetării, sporesc în cazul religiilor *anicone* cum este religia dacică⁸¹ sau în cazul religiilor al căror panteon nu-și găsea un corespondent în religia romană sau cînd depozitarea învățăturii sacre era o castă sacerdotală.

Două concluzii pot fi desprinse din analiza fenomenului religios observat pe întinsul imperiului roman. În primul rînd, este vorba de extrem de marea variabilitate a soluțiilor în confruntarea culte indigene/culte autohtone, cu fenomene surprinzătoare ca acelea constatate în Gallia⁸². Pe durată însă se observă

⁷⁵ *Ibidem*, p. 384.

⁷⁶ R. Etienne și colab., *op. cit.*, p. 98 și urm.

⁷⁷ A. Tranoy, *op. cit.*, p. 264 și urm.; P. Lambrechts, *La résistance spirituelle des provinces occidentales contre Rome*, Bruxelles, 1966.

⁷⁸ J. Beaujeu, *Cultes locaux et cultes d'Empire*, în vol. *Assimilation et resistance*, p. 436 și urm.

⁷⁹ A. Tranoy, *op. cit.*, p. 325 și urm.

⁸⁰ J. Wilkes, *Dalmatia*, p. 161 și urm.; A. Mocsy, *Pannonia and Upper Moesia*, p. 181; N. Gostar, *Culte autohtone în Dacia AIIA II*, 1965 M; M. Solavera, E. Y. Garabito, T. *La religión indígena y romana en la Rioja de los berones*, „Hispania antiqua”, VIII 1978, p. 143 și urm.; M. Bărbulescu, *Der Dianakult in römischen Dazien*, „Dacia”, NS, XVI, 1972, p. 237 și urm.

⁸¹ Vezi încercarea lui D. Tudor de a stabili originea cultului *cavalerilor danubieni*: *Corpus monumentorum religionis Equitatum Danuvionorum*, I—II, Leiden, 1965—1967.

⁸² Siegfried de Laet, *op. cit.*, p. 98 și urm.; Caesar, *Răz. gallic*, VI, 17.

o treptată și ireversibilă diminuare a importanței cultelor autohtone, mai ales, o dată cu difuzarea cultelor orientale⁸³. Cea de a doua concluzie este că romanii au manifestat o largă toleranță și în materie religioasă, toleranță a cărei expresie o constituie tocmai această lungă și semnificativă supraviețuire a cultelor locale. Numai într-un singur caz există mențiunea expresă a unor interdicții. Este vorba de interzicerea sacrificiilor umane și a altor detalii de ritual legate de religia druidică⁸⁴. Fenomenul este considerat unic de către Fustel de Coulanges⁸⁵. În realitate, interdicția trebuie să se fi repetat în fiecare caz în care detaliile de ritual prevedeau elemente inacceptabile pentru gândirea religioasă romană, cel puțin atunci când îi viza pe cetățenii romani (sacrificii umane, mutilări) sau atunci când casta sacerdotală care a acaparat monopolul religiei exercita o profundă influență morală asupra populației. Aceasta se pare că a fost și cazul Daciei romane.

Mai persistente încă decât credințele religioase sînt practicile funerare, fapt observat în toate provinciile. Este vorba de perpetuarea ritului și a ritualului funerar, în totalitate sau în parte, de încetineala cu care se generalizează formula funerară romană (DM) sau preluarea ei modificată, de alegerea, din ansamblul monumentelor funerare romane și a tipului de decor asociat, pe acela care conveneau mai bine spiritului local. În legătură cu acest ultim aspect sînt de menționat, de exemplu, predilecția nord-vestului hispan pentru *stele*, *altare*, *plăci* și *cupae*, cu cel mai mare procent în favoarea stelelor (84,50%), pentru motivele astrale, reprezentările zoomorfe (taur, mistreț, cerb, capră), reprezentările umane (stele antropomorfe = asocierea între o statuie de războinic preromană + inscripție, stele cu personaje) și reprezentările equestre⁸⁶. Pannonia reprezintă iarăși o zonă interesantă prin reprezentarea *carului* pe piatra funerară, idee moștenită din perioada hallstattiană. Trebuie să se sublinieze că practicile funerare sînt în asemenea măsură expresia spiritului autohton, încît ele pot oferi un indiciu privind originea unor coloniști. Se are în vedere situația din Dacia unde complexe de tip Cașolt-Colbor sau de tip Zlatna-Apulum-Romula, sau de tip Soporu-Locusteni-Enisala sugerează originea pannono-norică, ilirică sau dacică a membrilor comunităților care-și îngropau morții în asemenea cimitire. Cauza conservatorismului funerar a fost sugestiv subliniată de Bénabou⁸⁷ printr-o idee a lui G. Camps „Tout ce qui est funéraire est archaïque et conservateur : on n'innove pas pour un cadavre”.

În sfîrșit, un aspect extrem de important este durata de timp în care limba latină se impune ca limbă maternă și scoate din uz celelalte limbi vernaculare.

Dificultățile legate de cercetarea acestui fenomen sînt îngroșate de împrejurarea că, în afară de inscripții redactate în limba latină, greacă sau o serie de limbi orientale nu se cunosc inscripții în limbile materne vorbite în diverse provincii. Este drept că există o informație indirectă care atestă valabilitatea unui act redactat în gallică, dar dovezi directe care să o confirme nu au fost găsite.

⁸³ J. Beaujeau, *op. cit.*, în vol. *Assimilation et résistance*, p. 436 și urm.; R. Etienne și colab., *op. cit.*, p. 104 și urm.; A. Tranoy, *op. cit.*, p. 326 și urm.; S. Sanie, *Culte orientale în Dacia romană*, București, 1981.

⁸⁴ Suetoniu, *Claudiu*, XXV.

⁸⁵ Fustel de Coulanges, Numa Denis, *op. cit.*, p. 125 și urm.

⁸⁶ A. Tranoy, *op. cit.*, p. 347 și urm.

⁸⁷ M. Bénabou, *La résistance africaine*, p. 281.

Nu este exclus ca textul lui Ulpian să vizeze o situație posibilă și nu una reală. În aceste condiții este aproape imposibilă să se facă vreo precizare în legătură cu perioada exactă în care aceste limbi au ieșit din circulație sau durata aproximativă a bilinguismului. Doar, unele surse istorice sau legislative au putut fi speculate în diverse ocazii și indiferent de condițiile istorice particulare ale fiecărei provincii sau chiar ale unor zone geografice, mai restrânse, pentru a se susține utilizarea limbilor materne până în sec. IV—V e.n. sau chiar pentru a se argumenta imposibilitatea romanizării unor provincii⁸⁸. Știrile la care se face aluzie privesc perioada până la care a fost folosită celtica în Gallia. Este vorba de un text al lui Jeronimus pe baza căruia se întemeiază presupunerea că limba celtică era vorbită în Gallia în sec. IV—V e.n. și că, în zone întregi, limba latină nu era înțeleasă. O asemenea formulare este, evident, o exagerare, anevoie de demonstrat la nivelul informației existente și în condițiile în care chiar în momentul în care un teritoriu dat este transformat în provincie toate inscripțiile (cu excepția aceloră în greacă sau în l. orientale) sînt redactate în latină. Și, în afara greșelilor datorate ignoranței unor lapicizi nu se constată nici o tentativă de transpunere cu alfabet latin sau grec a limbilor materne care continuau să fie vorbite în Gallia sigur până la mijlocul sec. III e.n.⁸⁹, iar în anumite zone din Spania (Cantabria, reg. Vasconilor) și mai târziu. Explicații pot fi căutate evident în difuziunea restrînsă a științei de carte, în rangul social al celui care a făcut comanda.

Dincolo de aceste presupuneri rămîne faptul de existență, și anume, larga utilizare a latinei în toate provinciile europene cu excepția aceloră în care limba maternă era greaca și locul ei de *lingua franca* pe întreg cuprinsul imperiului. Se poate adăuga și stimularea, chiar constrîngerea folosirii limbii latine de către administrație⁹⁰.

Agenții care au stimulat romanizarea au fost, în afara condițiilor generale, deja amintiți, impunerea administrației centralizate, a legislației și a unei limbi oficiale unice, urbanizarea, facilitarea comunicațiilor, a circulației bunurilor și ideilor prin construirea drumurilor și podurilor, staționarea trupelor, recrutările din provincii, amestecul etnic prin contractarea de căsătorii mixte, frecventarea școlilor de diverse grade, impunerea cultului Romei și a cultului imperial ca expresie a loialității provincialilor, răspîndirea religiilor cu mistere și difuziunea creștinismului. Prin acțiunea acestora la care s-a adăugat o abilitate politică personală a împăraților culminînd cu edictul lui Caracalla și măsurile lui Dioclețian și Constantin cel Mare s-a dezvoltat treptat ideea *patriei comune*⁹¹ și atașamentului față de aceasta, au fost formulate conceptele de *Romania* și *Roma Aeterna*⁹². Și nu poate fi considerat ca lipsit de semnificație faptul că mitul Romei Eterne și-a

⁸⁸ Ulpian, *Digesta*, XXXII, 1, 11.

⁸⁹ SHA, Severus Alexander, 60 ; Fustel de Coulanges, Numa Denis, *op. cit.*, p. 132.

⁹⁰ Suetoniu, *Tiberiu*, LXXI ; Idem, *Claudius*, XVI.

⁹¹ P. A. Brunt, *op. cit.*, în vol. *Assimilation et résistance*, p. 161 și urm.

⁹² Rutilius Namatianus, *De reditu suo*, V, 115—124 ; Prudentiu, *Peristephanon*, II ; J. Fontaine, *Romanité et hispanité dans la littérature hispano-romaine des IV—V-e siècles*, în *Assimilation et résistance*, p. 301 și urm. ; Fr. Paschoud, *Le Mythe de Roma Aeterna*, în *Atti dei Convegni Lincei*, 45, Roma, 1980, p. 123 și urm.

găsit cea mai desăvîrșită expresie artistică în operele a doi poeți originari din provincii — Rutilius Namatianus și Prudentiu.

Două probleme mai trebuie să fie amintite în încheiere. Prima privește măsura în care romanizarea a fost un proces spontan, desfășurat în virtutea inerției, ca efect natural al cuceririi. Este evident că o asemenea alternativă ar fi dus la rezultate minore. Dovada o constituie caracterul superficial al romanizării constatată în etapa de început a expansiunii romane. De aici rezultă că indiferent de condițiile concrete ale desfășurării romanizării, succesul deplin nu ar fi fost atins fără promovarea politicii de romanizare spontane, fără recurgerea la colonizarea autoritară și fără schimbarea atitudinii față de provincii.

Cea de-a doua problemă are în vedere tendința unor istorici de a confunda adîncimea romanizării cu continuitatea elementelor romanizate într-o provincie sau alta. Este un punct de vedere fals întrucît cele două fenomene nu sînt absolut convergente. Cauze exterioare au putut provoca un dezechilibru etnolingvistic care pe durată a dus la topirea populației romanizate. Cazuri tipice din acest punct de vedere sînt Britania, Pannonia și Dalmația, zone cu o imensă durată a ocupației romane, cu o populație romanizată numeroasă, care au participat la viața politică și intelectuală a imperiului tirziu prin reprezentanți de frunte (Ieronim, de exemplu) și în care totuși se înregistrează, în secolele V—VII transformări etnice datorate marilor migrații care au dus la dispariția sau la reducerea treptată a populației romanizate, la mici insule între care unele au supraviețuit pînă în sec. IX—XII, ca în Pannonia, sau pînă în secolul XVIII—XIX, ca în Dalmația. În Britania și Belgica, Germania și Noricum se asistă la treptata ștergere a romanității chiar dacă unele aspecte ale civilizației romane au supraviețuit (scrierea, practica punerii de inscripții).

În această evoluție doi factori rămîn determinanți: prezența copleșitoare a barbarilor și izolarea totală de lumea mediteraneană.

Luarea în considerare a fenomenelor amintite oferă, criterii de înțelegere a cauzelor care au contribuit la menținerea romanității în provinciile Dacia și Moesia. Continuitatea populației daco-romane se explică, în primul rînd prin caracterul pasager sau marginal al diverselor neamuri barbare, prin lunga prezență activă a imperiului roman la Dunăre, prin forța de supraviețuire și de adaptare a autohtonilor. În al doilea rînd, prin adîncirea procesului de romanizare a *păturilor de jos* ale populației, acelea care nu au fost vizate de măsurile administrativo-militare luate de Aurelian.

primat și unde totuși, progresele romanizării încep să devină evidente din perioada dinastiei Flavia. Gallia Comata ne oferă poate un exemplu și mai frapant. Cu toate că, în faza de început, romanii optaseră pentru soluția protectoratului lăsând triburile celtice să se bucure de o largă autonomie, inclusiv să-și mențină o instituție proprie — *Concilium Galliae*³⁴ aristocrația locală organizează o serie de răscoale care culminează cu aceea condusă de Vercingetorix menite să lichideze trupele staționate în Gallia și să pună capăt dominației romane. Deși reprimarea răscoalei a căpătat dimensiuni neobișnuite, mai ales, în nordul Galliei, o dată operațiunile militare încheiate se declanșează, *cu rapiditate*, procesul de romanizare și încep să apară primele semne marcate de loialism față de Roma și împărat prin introducerea în Gallia, pentru prima oară într-o provincie din imperiu a *cultului Romei și a lui Augustus*³⁵. Dacia ne oferă un tablou diferit de al Pannoniei și al Galliei dar asemănător, în parte, cu al Galiciei. O rezistență înverșunată și de lungă durată la efortul romanilor de a-și extinde dominația la nord de Dunăre, dar o fidelitate quasi-absolută odată cu instituirea provinciei deși dacii s-au dovedit a fi foarte conservatori și au menținut numeroase aspecte ale culturii lor tradiționale³⁶.

Dacă s-ar încerca să se tragă o concluzie generală din aceste scurte comentarii atunci ar trebui să se sublinieze faptul că în cazul provinciilor europene, cu excepția Achaiei și a provinciilor elenizate (Macedonia și Thracia) romanizarea a depins nu de *durata* stăpînirii romane, ci de *momentul* în care ea s-a realizat, de nivelul *înalt* atins de civilizațiile autohtone în perioada anterioară cuceririi și de *accesul* acestora la valorile materiale și spirituale ale lumii mediteraneene.

Pe de altă parte, nu se poate lua în discuție acest proces fără a se ține seama de încă un aspect important și anume raportul dintre romanizare și stratul social. Îndeobște se admite că romanizarea a fost mai rapidă și mai profundă la nivelul *elitelor*³⁷. Nu numai din motive subiective (dorința de parvenire, mimetism cultural, amestec etnic), ci ca rezultat al politicii imperiale care a urmărit, *cu consecvență*, asimilarea acestora.

Substratul politicii imperiale trebuie căutat în realizarea ideii că acest vast imperiu nu poate fi menținut fără cîștigarea loialității elitelor provinciale. Elaborarea acestui concept presupune că statul roman a înțeles necesitatea trecerii de la *stăpînire* la *asocierea* provinciilor, un proces caracterizat de Sigfried de Laet³⁸ prin formula — *trecerea de la exploatarea sălbatică sau colonialism la Commonwealth*. Fără îndoială că termenul este șocant de modern, dar el ex-

³⁴ Caesar, *Războiul gallic*, 136, VIII, 40—46; Plutarch, *Caesar*, 20; Sigfried de Laet, *op. cit.*, p. 86—87; Pentru *Concilium Galliae*: Caesar, R.G. 6, I, 30, 31 și J. Hatt, *op. cit.*, p. 59 și urm.

³⁵ J. J. Hatt, *op. cit.*, p. 96 și urm., altar fundat prin voința lui Drusus la Lyon.

³⁶ Pentru sinteză v. D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, București, 1980; Idem, *Problema continuității*, București, 1966; Idem, *Cimitirul de la Soporul de Cimpic*, București, 1960; Gh. Popilian, *Necropola daco-romană de la Locusteni*, Craiova, 1980.

³⁷ R. Etienne și colab., *op. cit.* p. 98—101; P. A. Brunt, *Local Ruling classes in the Roman Empire, Excursus I, Vernacular Language* în vol. *Assimilation et resistance*, p. 170 și urm.; J. Gagé, *op. cit.*, p. 48—49; Edith Wightman, *Il y avait en Gaule deux sortes des Gaulois*, în *Assimilation et résistance*, p. 407—și urm.

³⁸ Sig. de Laet, *op. cit.*, p. 86.

primă totuși o realitate de care romanii însăși erau conștienți. Gânduri ca acelea pe care Tacitus³⁹ le pune în gura lui Poetilius Cerialis nu se pot explica decît printr-o anumită evoluție a politicii imperiale și a mentalității romanilor. „Drept aceea iubiți pacea și cinstiți cetatea de ale cărei drepturi ne bucurăm deopotrivă cu toții, învingători și învinși“ și mai departe „toate celelalte le avem deopotrivă cu voi. Voi înșivă comandați de foarte multe ori legiunile noastre și guvernați aceste provincii sau altele; între noi nu mai este nici un hotar despărțitor“.

O asemenea evoluție nu ar fi fost posibilă fără schimbarea radicală de optică datorată lui Augustus⁴⁰ și Tiberius⁴¹ și mai ales, fără revoluția lui Claudiu⁴². După 48 e.n. practica asocierii elitelor devine o constantă și o caracteristică a politicii imperiale în provincii.

În lumina acestor fapte edictul lui Caracalla⁴³ apare drept rezultatul unei evoluții firești de extindere a privilegiilor rezultînd din acordarea dreptului de cetățenie unui număr de aleși la ansamblul locuitorilor imperiului roman.

Succesul politicii imperiale a putut să determine apariția, în secolul II e.n., la Aelius Aristide, a ideii că imperiul roman se întemeiază pe *consimțămînt*, nu pe forță.

Probleme delicate se pun în legătură cu acele teritorii unde dintr-un motiv sau altul, elitele locale lipseau sau erau diminuate numeric. Exemple tipice pot fi considerate Hispania de nord-vest unde societatea rurală indigenă deține ponderea⁴⁴, iar izvoarele⁴⁵ așează o lume cu moravuri grosolane și sălbatică, în care femeia rămîne la baza sistemului familial în ciuda locului pe care războinicii încep să-l dețină în viața comunităților respective. Este o lume care a opus o rezistență îndîrjită și mai puțin obișnuită tendințelor expansioniste romane. Astfel, la cantabri și bracari este menționată practica *sacrificiului colectiv*⁴⁶, a tuturor luptătorilor în cazul morții șefului, (fapt înregistrat la cantabri în 22 e.n.) sau al totalității populației deci, inclusiv femei și copii (cazul bracarilor cu prilejul asediului, de către Brutus, a Mons Medullius). Constituirea, în această zonă, a unei elite este rezultatul dominației romane și-si găsește expresia arheologică în apariția, în secolele III-IV e.n., a numeroase *villae rusticae*⁴⁷. În Gallia de nord măsurile punitive ordonate de Caesar⁴⁸ au dus la exterminarea nu numai a șefilor locali, ci și a populației celtice. Aceste măsuri au făcut necesară repopularea zonei nu prin instalarea de colonii de veterani sau alte grupe de asimilați, ci prin strămutarea unor triburi germanice. Eliminarea acelei părți din populația indigenă care forma suportul natural al statului roman, ocuparea provinciei cu

³⁹ Tacit, *Istorie*, IV, 74.

⁴⁰ Dio Cassius, *Istoria romană*, LII, 19.

⁴¹ Suetonius, *Tiberiu*, XXXII.

⁴² Tacit, *Anale*, III, 43.

⁴³ J. Gagé, *op. cit.*, p. 273 și urm. Gagé vorbește de tendințe universaliste și egalitare.

⁴⁴ A. Tranoy, *op. cit.*, p. 261 și urm.; p. 452.

⁴⁵ Strabon, *Geografia* III, 3, 8.

⁴⁶ În 22 e.n. războinicii cantabri se sinucid la moartea șefului; situație identică la bracari; Strabon, *Geografia* III 4, 17; Appian, *Istoria romanilor*, Iberika, 74; și A. Tranoy, *op. cit.*, p. 128.

⁴⁷ A. Tranoy, *op. cit.*, p. 413 și urm.; J. Blazquez, *Rechazo y asimilacion de la cultura romana en Hispania*, în vol. *Assimilation et résistance*, p. 639 și urm.

⁴⁸ V. Nota 34.

neamuri aflate la un nivel de dezvoltare inferior explică lunga durată a procesului de romanizare a nordului Galliei, proces încheiat în mod practic, abia în secolele III—IV e.n.⁴⁹. Dacia se înscrie și ea în categoria provinciilor caracterizate prin absența sau subțirimea elitelor locale. Nu atât în urma unor măsuri speciale cum au fost cele luate în Gallia sau Pannonia⁵⁰ de către autoritățile romane, ci ca rezultat al desfășurării conflictelor și al aceluși act de *devotio* care a constat din sinuciderea regelui și a elitei sale de războinici.⁵¹ Urmările s-au dovedit a fi, pe durată, extrem de importante, mai ales, pentru dacii rămași în afara hotarelor provinciei. Ei au fost lipsiți de elementele capabile să organizeze și să opună o rezistență militară serioasă.

O problemă strâns legată de romanizare este aceea a formelor de supraviețuire a substratului autohton și alegerea unei terminologii care să exprime mai bine diferitele realități istorice concrete. Se vorbește de rezistență⁵², de supraviețuiri⁵³ de „*renaștere indigenă*”⁵⁴, de *permanență*⁵⁵ substratului local sau de dinamism local. Se încearcă chiar o datare a acestei *renașteri indigene*, fie în sec. II e.n. (epoca Severilor) în cazul Pannoniei⁵⁶, fie în secolele II—VI în cazul Galiciei⁵⁷, fie în secolele III—IV e.n. în cazul Galliei⁵⁸. Preluarea unuia sau altuia dintre acești termeni nu se poate face mecanic. Este absolut necesar ca opțiunea să se explice prin natura faptelor la care se raportează. Se admite, în general, că termenul de rezistență acoperă orice formă de răscoală armată sau război, de exemplu, răscoala lui Vercingetorix, a lui Bato, a lui Tacfarinas⁵⁹ sau răscoala iudeilor⁶⁰, dar nu este justificat atunci când se prezintă diversele aspecte ale supraviețuirii substratului autohton dintr-o provincie sau alta. Ni se pare, că sub acest raport, al coincidenței dintre termenul utilizat și realitățile pe care le acoperă ideile expuse de Alain Tranoy⁶¹ merită să fie luate în considerare, cu atât mai mult, cu cât o serie întreagă de tendințe proprii zonei la care se referă sînt sesizabile și în alte provincii, inclusiv în Dacia. „Dans la mesure ou la notion de résistance implique une volonté de s'opposer à la civilisation romaine, nous pensons que ce terme ne correspond pas à la réalité galicienne : il n'y eut pas de véritable résistance dans le Nord-Ouest, une fois la paix établie au milieu du I-er siècle”. Și mai departe. „Dans la mesure où ce milieu (se subînțelege, *indigene*) s'est pas opposé systématiquement (subl. ns.) à ce qui venait de Rome et parce que Rome ne voulut pas imposer ses propres conceptions, il y eut une *convergence* (subl. ns.) entre le dynamisme local et les apports extérieurs. À la notion vague et subjective de faible romanisation et de renaissance indigène, nous préférons la vision d'une monde où apparaît une *nouvelle culture*, issus des échanges entre les influences romaines et l'héritage indigène, (subl. ns.) à la limite du monde occidental romain. Plus que la notion d'isolement accompagnée de l'idée

⁴⁹ Sig. de Laet, *op. cit.*, p. 96 și urm.

⁵⁰ Este vorba de măsurile luate la înăbușirea răscoalei lui Bato : exterminare, schimbarea ariei de rezidență, vânzări masive de sclavi (an 6 e.n.)

⁵¹ Dio Cassius, *Istoria romană*, LXVIII, 14.

⁵²⁻⁵⁵ Vezi notele 23, 24, 25, 29.

⁵⁶ A. Mocsy, *op. cit.*, p. 259 și urm.

⁵⁷ A. Tranoy, *op. cit.*, p. 447 și urm.

⁵⁸ Sigfried de Laet, *op. cit.*, p. 95 și urm.

⁵⁹ M. Bénabou, *op. cit.*, p. 115 și urm.

⁶⁰ Josephus Flavius, *The Jewish War and other selections*, New York, 1965.

⁶¹ A. Tranoy, *op. cit.*, p. 452—453.

d'une résistance, c'est la permanence du milieu indigène et le respect de traditions (subl. ns.) qui caractérisent cette civilisation „periphrétique“.

Care sînt sectoarele în care supraviețuirea sau permanența autohtonă este evidentă? De la început trebuie făcută precizarea că nu există, din acest punct de vedere, situații identice. Fenomenul cel mai frapant constă în părăsirea așezărilor fortificate și schimbarea structurii lor. Observația este valabilă pentru Dacia⁶² și pentru Hispania de NV⁶³, dar nu pentru Gallia Narbonensis unde vechile așezări celtice pe înălțimi supraviețuiesc pînă la Caesar și, unele, chiar pînă în vremea lui Augustus⁶⁴. În schimb, se perpetuează tehnici arhitectonice și tipologia așezărilor ca în Dacia, de pildă, tradiții tehnologice (ceramică, orfeverie, metalurgie) ca în Gallia, Pannonia și Dacia, anumite ocupații tradiționale (meșteșugul lucrării corăbiilor, navigația, minerit) ca în Hispania și Dalmația⁶⁵. Trebuie reținut însă că nu acestea sînt sectoarele în care puterea de supraviețuire a tradițiilor indigene a fost remarcabilă. Mai interesantă este menținerea unor forme de organizare socio-politică anterioare cuceririi și integrarea lor în administrația romană. Este vorba de *gentilitas*⁶⁶ cunoscute din *Conventus Asturum* și de centuriile⁶⁷, *castella*⁶⁸ și *decuriae*⁶⁹ cunoscute fie din Hispania⁷⁰, fie din Dalmația⁷¹, fie din Africa⁷². Este interesant că aceste forme de organizare preromană odată încorporate în structurile administrative romane sînt conservate chiar atunci cînd un grup de provinciali este colonizat în altă parte a imperiului, situație înregistrată în Dacia⁷³. În acest context rămîne de discutat măsura în care, cu prilejul schimbărilor demografice impuse de romani dacii au mai conservat ceva din vechile lor structuri sociale. Chiar dacă nu există nici un indiciu clar în această privință problema este abordabilă. Nu trebuie uitat însă că o anumită evoluție a acestor structuri sub influența romană, se înregistrează cu vremea. Este situația surprinsă în *pactul* ospitalității de la Astorga în care se constată trecerea de la solidaritatea între *comunități* la solidaritatea între comunitate și individ, precum și suprapunerea peste o veche instituție indigenă a relațiilor clientelare.

Un al doilea indiciu important relativ la permanența substratului autohton îl constituie menținerea *sistemului de filiație* și numelui, fenomen caracteristic celei mai mari părți a provinciilor (Noricum, Dalmația, Hispania, Thracia, Gallia etc). Dar și aici se observă aceleași tendințe de evoluție și de integrare într-o nouă lume. Un document revelator în această privință îl prezintă *tessera* de la Astorga⁷⁴ (*tessera hospitalitis*) care conține un pact încheiat în 27 e.n. și reînțărît în 152 e.n. Din punctul de vedere urmărit aici, semnificativ este faptul că în

⁶² I. Glodadiu, *Așezări dacice și dacoromane la Slimnic*, București, 1981, p. 82 și urm.

⁶³ A. Tranoy, *op. cit.*, p. 83 și urm.; v. și textul din Dio Cassius, *Istoria romană*, LIV, 11.

⁶⁴ Guy Barruol, *La résistance des substrats préromains*, în vol. *Assimilation et résistance*, p. 384 și urm.

⁶⁵ J. Wilkes, *Dalmația*, Londra, 1965, p. 184 și urm.

⁶⁶⁻⁷⁰ A. Tranoy, *op. cit.*, p. 370 și urm.

⁷¹ J. Wilkes, *op. cit.*, loc. cit.;

⁷² M. Benabou, *La résistance africaine*, p. 186 și urm.

⁷³ C. Daicoviciu, *Les „Castella Dalmatorum“ de Dacie*, „Dacia“ N.S., II, 1958, p. 259 și urm.

⁷⁴ A. Tranoy, *op. cit.*, p. 378 și urm.; pl. XIV; CILII, 2633.

În sprijinul perfecționării

ROMANIZAREA : MODALITĂȚI ȘI FORME CONCRETE DE REALIZARE

LIGIA BĂRZU

Victoriile lui Fulvius Flaccus, Sextius Calvinus, Domitius Ahenobarbus și ale lui Fabius Maximus asupra Voconcilor, Salyenilor, Arvernilor și Allobro-gilor din 125—120 î.e.n. urmate de anexarea Galiei Narbonnensis, marchează practic încheierea procesului de înstăpînire a Romei în Mediterana¹, transformarea ei în cea mai importantă putere a lumii antice.

Cîteva aspecte importante se cuvin a fi subliniate încă de la început în legătură cu expansiunea romană. Cel dintîi se referă la faptul că pînă în sec. I î.e.n. Roma nu depășește ideea constituirii și menținerii unui *imperiu mediteranean închis* limitat la zona costală și la o *fîșie îngustă din hinterland*².

Politica lui Lucullus și Pompei în Asia³, supunerea Galiei Comata⁴, expedițiile lui Caesar în Britannia și dincolo de Rhin⁵, conflictele și apoi cucerirea Lusitaniei, Galiciei și Asturiei⁶ în primele decenii ale erei imperiale au făcut ca Roma să devină un stat cu interese *continentale* și să-și deschidă o nouă *fațadă maritimă* — fațada atlantică. Anexiunile mai recente — Germania⁷, Noricum⁸, Pannonia⁹, Moesia¹⁰ și Dacia¹¹ au desăvîrșit un proces ale cărui începuturi se datează în prima jumătate și la mijlocul secolului I î.e.n. Această schimbare de optică este în strînsă legătură cu elaborarea ideii unui imperiu universal¹².

Cel de-al doilea aspect important privește împrejurarea că dispunînd de cadre administrative și politice calcate pe dimensiunea unui oraș-stat, Roma nu a găsit, de la început, o formulă unitară pentru administrarea noilor teritorii. Absența unui cadru juridic care să ușureze procesul de integrare a zonelor cu-

¹ Fustel de Coulanges, Numa Denis, *La Gaule romaine*, Paris, 1924 ; J. J. Hatt, *Histoire de la Gaule romaine*, Paris, 1966.

² J. J. Hatt, *op. cit.*, p. 35 și urm. ; J. Carcopino, *Histoire romaine*, t. II, (Col. Glotz), p. 27 și urm.

³ Oscilează între anexiuni și protectorat, creînd o rețea de state clientelare.

⁴ Caesar, *Războiul gallic*, I—VII.

⁵ *Ibidem*, VI, 23—44.

⁶ Alain Tranoy, *La Galice romaine*, Paris, 1981, p. 125 și urm. Proces de lungă durată început în sec. II î.e.n. și încheiat în vremea lui Augustus.

⁷ Dio Cassius, *Istoria romană*, LIII, 2, 4, 5, 6.

⁸ G. Alföldi, *Noricum*, Londra, 1974.

⁹ A. Mocsy, *Pannonia and Upper Moesia*, Londra, Boston, 1974.

¹⁰ A. Mocsy, *op. cit.* ; Idem, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Amsterdam, 1970.

¹¹ Dio Cassius, *Istoria romană*, LXVIII ; I. I. Russu, *Inscripțiile Daciei Romane*, I, București, 1975 ; Introducere.

¹² J. J. Hatt, *op. cit.*, p. 49 ; J. Carcopino, *Les étapes de l'imperialisme romain*, Paris, 1961 ; J. L. Riestra Rodriguez, *La idea del Estado universal en C. C. Tacit, Hispania antiqva*, VIII, 1976, p. 215 și urm.

cerite, greutatea cu care romanii s-au detașat de ideea că provinciile sînt o „pradă”¹³ și, în consecință, pot fi supuse unei exploatare sălbatice, lipsa de interes pentru urbanizare și impunere a modului de viață roman sînt trăsături tipice care caracterizează întreaga perioadă republicană. Abia la Caesar se schițează tendința de a rupe cu această tradiție, iar Augustus și succesorii lui imediați, Tiberius și Claudius vor dezvolta și vor aplica, sistematic, o nouă politică față de provincii. La starea de *subadministrare*¹⁴ se adaugă penuria de cadre specializate, nevoia de a așeza în fruntea provinciilor persoane lipsite de experiență, pregătire și, uneori, de scrupule. În sfîrșit este necesar să se amintească și faptul că o vreme destul de îndelungată, unele provincii nu au avut limitele teritoriale precis fixate. J. J. Hatt¹⁵ folosește pentru aceste cazuri termenul de *provincie deschisă* pe care-l aplică Galliei Narbonnensis pînă la Caesar și Germaniei pînă la dezastrul lui Varus. Gallia Narbonnensis și Germania nu par să fie singurele provincii a căror coeziune rezultă din unitatea comandamentului. După toate probabilitățile, aceasta trebuie să fi fost și situația Moesiei pînă la Domitian¹⁶ și a Daciei pînă la Hadrian, adică pînă la trasarea limes-ului.

Starea de lucruri amintită explică oscilațiile în materie de drept administrativ, folosirea formulei protectoratului și a patronajului, stabilirea de relații personale între comandantul care a condus operațiile militare și de organizare a provinciei și populațiile cucerite. Sînt de amintit, printre cazurile cunoscute raporturile cu totul speciale dintre allobrogi și Domitius Ahenobarbus¹⁷, dintre alte triburi celtice și Caesar¹⁸.

Din situația schițată mai sus rezultă acele aspecte care caracterizează politica expansionistă romană. Și anume acea lipsă de coerență în politica externă, menținerea, perioade excesiv de lungi, a unor statute intermediare, întîrzierea cu care romanii au fost dispuși să transforme un protectorat în administrație directă. Cu alte cuvinte atașamentul pe care romanii l-au vădit pentru ceea ce în antropologia funcționalistă s-a numit „*conducere indirectă*”¹⁹. Cazul Galliei a fost deja amintit. Senatul și Caesar optaseră, în faza inițială, pentru protectorat și menținerea autonomiei triburilor celtice. Numai declanșarea rezistenței armate l-a convins pe Caesar că soluția era neviabilă. Se poate adăuga momentul tîrziu în care Dobrogea, Thracia, Cilicia, Commagena sînt transformate în provincii. Această oscilație explică dificultățile pe care cercetarea actuală le întîmpină pentru precizarea momentului efectiv în care s-a constituit o provincie sau alta. Este situația Moesiei, de pildă²⁰.

Luînd în considerare acest aspect se poate înțelege mai bine de ce, cu toate tendințele expansioniste ale Romei, cu tot caracterul sîngeros al conflictelor mi-

¹³ Cicero, *Pro Fonteio*; Suetonius, *Tiberiu*, XXXII.

¹⁴ J. J. Hatt, *op. cit.*, p. 35 și urm.; Fr. Jacques, *Le privilège de la liberté*, EFR, Palais Farnèse, 1984, p. V și urm.

¹⁵ J. J. Hatt, *op. cit.*, p. 43.

¹⁶ Abia acum se procedează la o mai clară delimitare a hotarelor provinciale și se procedează la diviziunea ei în Moesia Inferior și Superior.

¹⁷ J. J. Hatt, *op. cit.*, p. 39 și urm.

¹⁸ *Ibidem*, p. 75.

¹⁹ Sistem de guvernare „științific” oferit de școala funcționalistă administrației coloniale engleze. Ideea de bază consta în folcșirea *structurilor indigene*; v. și Suetonius, *Augustus*, XLVIII; Appian, *Iberia*, 69.

²⁰ Vezi nota 16; se oscilează între anul 6 și 33 e.n.